

ОЛЕКСАНДР РЯБІНІН-СКЛЯРЕВСЬКИЙ

З РЕВОЛЮЦІЙНОГО УКРАЇНСЬКОГО РУХУ 1870-Х РР.

В ДОБУ ТИМЧАСОВИХ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРІВ

З початку 1870-х років центральний російський уряд не хотів визнавати за українським національно-культурним рухом права на таку кваліфікацію. Київський жандармський начальник Новицький давав йому назву „чудацького“, чому й М. П. Драгоманов назвав свою статтю „Чудацькі думки“. Міністр внутрішніх справ Маков в офіційному листуванні називав цей рух „хохломанією“. В 1880 р. верховна розпорядча комісія за часи Лоріс-Мелікова, коли розглядала справи політичних засланих, вперше формулювала рух як українофільський. З 1881 р. стріваємо в офіційному листуванні назви „Малоросійській вopросъ“, „Малоросійській кружокъ“. Політичні процеси в Києві 1878—80 рр. не вживають назви „українофіл“. Слова „Україна“, „українофіл“ вже були для уряду програмом революційним і тому забороненим для життя.

Кінець 1870-х років виявив цілу низку зрадників революційних організацій на Україні—Веледницький, Богуславський, Курицин, Гольденберг. Їх свідчення на слідствах та політичних процесах налякали уряд відомостями про український рух, як дійсно революційний, а не тільки культурний; до того-ж українофіли стояли, згідно із свідченнями, поруч з активними революційними організаціями російськими.

В 1880 р. злам у свідомості уряду що до українського руху був повний і уряд вживає тепер назви „українофіли“, зачислюючи під цю назву як членів „Громади“, так і всі інші відтінки: культурників, соціалістів і тих, що в політичному програмі тримались російських партій (народовольців, лібералів), але визнавали національно-культурну автономію.

Зміну у ставленні уряду виразно видно з протоколів „верховної розпоряд. комісії“.

Наприклад, обвинувачення 1879 і 1880 рр.:

Є. І. Борисов.

1879 р. (заслання).

Нѣскольکو разѣ ѣздилъ за границу безъ всякой опредѣленной цѣли, хотя онъ и бѣдный человекъ. Служить центромъ молодежи, рабочихъ и студентовъ. Выражалъ сочувствіе Ковальскому.

1880 р. (справа в комісії).

Имѣлъ сношенія съ кружками Заславскаго (Южно-Русск. Рабоч. Союзъ) и Ковальскаго. Украинофилъ-соціалістъ, драгомановець, часто ѣздилъ за границу за книгами украинофильскаго и революціоннаго содержания, принималъ живое участіе въ пріобрѣтеніи типографскихъ принадлежностей для типографіи, которую украинофилы хотѣли устроить около Кіева. Въ средѣ эмигрантовъ и соціалістовъ обладаетъ вліяніемъ и обширнымъ знакомствомъ.

В. Г. Мальований.

1879 р.

Служивъ въ Городской Управѣ и принадлежалъ къ кружку Гернета, Бѣмера и др., а также замѣчался въ кругу лицъ, уже прежде привлекавшихся къ отвѣтственности по суду за государственныя преступленія. Помогалъ деньгами скрывающимся отъ преслѣдованія.

1880 р.

Принадлежалъ къ украинофильской партіи, а въ послѣднее время съ Борисовымъ, Ковалевскимъ, Андріевскимъ и др. сдѣлался крайнимъ соціалистомъ. Въ концѣ 1876 г. у него была громадная сходка украинофиловъ и соціалистовъ, на которой члены партіи хотѣли придти къ соглашенію выработать общую программу дѣятельности. На этой сходкѣ со стороны соціалистовъ были: Дебогорій - Мокріевичъ, Стефановичъ, Чубаровъ, а со стороны украинофиловъ Андріевскій, Борисовъ и др. Принималъ участіе въ сборѣ денегъ Драгоманову на изданіе журнала „Громада“ и въ устройствѣ украинофильской печатни¹.

З 1880 р. такимъ чиномъ урядъ вважає „українофілів“ за політичну партію. Він уживає цієї назви тільки в таємнім листуванні, але забороняє слова „Україна“ й „українофіл“ у пресі. Ці слова не скоро ще дістали права навіть і в російських революційних партіях: Дическул і Кодреану в тувльчинській еміграції в Молдавії 1878—82 рр. називають Піотровською („Пан“) „холоманом“, а товариші в якутському засланні—народовольці звать Мальованого „гетманом“.

Навіть женецька російська еміграція після 1 березня 1881 р. в своїй відозві „Къ русскому обществу 7/19 марта 1881 г.“ каже не ясно: „Составленіе особыхъ болѣе самостоятельныхъ въ политическомъ отношеніи организацій для народностей, у которыхъ живо чувство національной особенності, путемъ свободнаго соглашенія съ этими національностями“². Російські діячі небагато знали про український рух. Чернишевський, Писарев, Герцен, Огарьов не торкалися українського питання. Добролюбов визнавав право „Малороссійскаго народа говорить своимъ языкомъ о предметахъ своихъ нуждъ, стремленій и воспоминаній“³. Нечаев лише в молдавській еміграції трохи познайомився з невидатними українофілами. Тільки з 1876 р. приїзд Драгоманова до Женеви, а в 1879 р. Волкова до Тульчі знайомить еміграцію з українофильством та освітлює його з боку культурного й революційного. Російська інтелігенція 1870-х років все ще жила із світоглядом неподільної російської культури. Тільки в 1870-х рр. в Києві, Одесі та по інших місцях України українофіли зустрілися в революційних гуртках з російськими народниками і знайшли один політичний і соціально-ідеологічний фронт з ними, тримаючись свого культурницького світогляду. Тоді ясніше виявились риси „українофильства“ для уряду і для російських революційних партій, та трохи й для суспільства.

Свідчення зрадників революційного руху 1870-х років—Велєдницького, Богуславського, Курицина—малюють українофілів як „партію“, але Велєд-

¹ Архів одес. ген.-губ., 1879 р., № 100 та 1880 р., № 119.

² Відозва 7/19 березня 1886 р. має підпис: „Группа русскихъ эмигрантовъ, живущихъ въ Швейцаріи“.

³ Сочиненія Добролюбова, т. IV, стор. 353.

ницький та Богуславський не можуть дати *credo*, програм цієї партії, а дають тільки історію „Київської Громади“ за декілька років, що вони бачили безпосередньо, а Курицин, більш на підставі розмови з Кравцовим, Лизогубом та Попком, дає загальні риси українського революційного руху. Тому свідчення Курицина дуже цікаві для нас, бо вони обіймають рух у цілому, *en gros*.

Зрадники революційного руху з'явилися в добу тимчасових генерал-губернаторств 1879—1880 рр. Ця доба поставила в умови військового стану всю територію України. „Указ“ 5 квітня 1879 р., окрім київського, призначав генерал-губернаторів до Одеси та Харкова і всю Україну поділяв на три частини. На чолі їх поставлено трьох повноважних сатрапів—Черткова, Тотлебена та Лоріс-Мелікова з правами головнокомандувача воєнного часу. Тотлебен у 1879 р. затверджує засудження на смерть Лизогуба, Чубарова, Віттенберга, Логовенка, Давиденка, Малинки, Дроб'язгина та Майданського, посилає на каторгу та заслання десятки по суду, 88 до Сибіру без суда, 29 до північних губернь та 12 за кордон. Чертков більшу дає роботу судові (кара Осинського). Лоріс-Меліков веде ліберальну політику компромісу і через те по-весні 1880 р. стає на чолі „верховної розпорядчої комісії“ та міністерства внутрішніх справ, коли центральна влада на хвилинку теж захоплюється ліберальною хвилею, як казали тоді, „диктатурою серця“. Коли Тотлебен почав свою діяльність в Одесі, в політичній в'язниці перебували під слідством члени гуртків Чубарова—Лизогуба, потім гуртка Малинки—Дроб'язгина—Майданського (справа зрадника Горіновича). До складу обвинувачуваних в останньому процесі належав і Курицин. Він щось із 2¹/₂ роки вже сидів по в'язницях, коли влітку 1879 р. зустрівся з помічником Тотлебена, Панютиним. Треба трохи спинитись тут на цім діячеві влади.

В 1863 р. Панютин був головою слідчої комісії в справах польського повстання і виленським губернатором, першим помічником Муравйова-Виленського, карав повстанців на горло та заслав їх на Сибір. І в 1879 р. він також працював у тій самій ролі при Тотлебені. Товариш прокурора Добржинський допомагав Панютинові, маючи трохи впливу на політичних в'язнів своїми запевненнями в ліберальних намірах уряду, своїми обіцянками волі, добрими на погляд жандармського побуту стосунками. І почасти в спілці з Панютиним цей прокурор досяг своєї мети: Курицин і Гольденберг¹ з'ясували революційні організації так добре, як не можна було-б дізнатись з усіх політичних процесів того часу. Курицин велику увагу звернув на українофілів. Він говорить зі слів Лизогуба, Кравцова, Попка, Микити Левченка, Стефановича, Дебогорія-Мокрієвича. Він дає синтез українофільства. Кравцов колись працював з Павлом Чубинським у південно-західньому відділі географічного товариства, перебував з ним на городищенському заводі. Крім того Курицин бачив у в'язниці в червні 1879 р. заарештованих, а потім засланих на Сибір членів одеської „Громади“. В листопаді він був в одній камері з Микитою Левченком зараз-же після того, як заарештовано було українофільську друкарню.

Сам Курицин розповідає² про себе на однім допиті Панютину, що він селянин Московської губернії, студент харківського ветеринарного інституту. На 2-му курсі приймав участь у школі грамоти студента-со-

¹ Курицин і Гольденберг відомі із споминів Клеточнікова в журналі „Былое“ 1906 р., статті Н. М. Осиповича в збірнику „Кандалный Звон“ 1925 р., але-ж без зв'язку з українофільством, а головним чином з психологічними рисами.

² Архів одес. ген.-губ., 1879 р., справи №№ 105, 171, 172, див. також у споминах Клеточнікова.

діяліста Цабенка, де вчителював до 1873 р., коли з Цабенком їх було ув'язнено. Потім у Києві ввійшов до складу гуртка Стефановича і крамарем („офеней“) ходив по Чигиринському повіту в 1874—75 рр. (Чигиринський процес „бунтарей“—народників). В 1876 р. був у Лисаветі, де також дві течії—російська та українська—з'єднались у революційному рухові. В 1877 р. заарештовано його в Миколаєві, де він був у гуртках Віттенберга—Логовенка—Давиденка. В червні 1879 р. Панютин увійшов у згоду з Курициним, і зрадник виказав владі спочатку ролю Лизогуба в революційних гуртках Києва, Харкова та Одеси, потім допоміг Панютину розв'язати справу з гуртком Малинка—Дроб'язгина—Майданського, що до його складу він сам належав у Лисаветі. Потім він допомагає з'ясувати діяльність українофілів. В листопаді 1879 р. Микиту Левченка, заарештованого 17 жовтня в Києві, переведено було до одеської в'язниці, і тут Курицин, що його „підсаджено“ було до нього, доповнює свої відомості про українофілів. Микиту Левченка, після згоди Тотлебена з Чертковим, привезли до Одеси, щоб узнати через Курицина дещо про українофілів та їх зносини з народовольцями та чорнопредільцями. Сам Микита Левченко—людина цікава. Батько його, міщанин з Євпаторії, годинникар, виїхав у 1859 р. з Атен у Греції (з колишніх задунайських запорожців), мати його з Греків. З 15 років Микита в Києві, де його брат Павло вже входив до гуртка Стефановича і брав участь у Чигиринській справі. До 1877 р. Микита учень у друкарні, потім з братом разом улаштував слюсарню для гуртка Дебогорія—Мокрієвича¹. В 1878 р. Микита в зносінах з „Молодою Громадою“ через Іродіона Житецького та Романовську. Приїздить до Одеси з дорученням до Малованого. В 1879 р. Микита, маючи 21 р., цілком захоплюється революційною хвилею; його заарештовують у справі українофільської друкарні, він перебуває у в'язниці разом з Курициним, вважаючи його за товариша.

Панютин складає із свідчень Курицина три „сводки“: 6 жовтня, 18 грудня 1879 р. і 4 січня 1880 р. Тотлебен першу „сводку“ сам привіз до Ялти ще перед її редакцією 6 жовтня, і тут читав її Олександр II. Верховна розпорядча комісія 1880 р. звістки про засланих бере цілком з цих відомостей.

Окрім „сводок“ чи „записок“ №№ 1, 2 та 3, головні риси українофільського руху на підставі цих сводок та, мабуть, ще деяких розмов Панютина чи Добржинського з Курициним змальовує лист Тотлебена до Лоріс-Мелікова та Черткова з 27 листопада 1879 року.

„Курицынъ говоритъ, что Украинская партія² имѣетъ значительное вліяніе на соціальное движеніе въ Россіи. Она, какъ и всякая партія, относящаяся враждебно къ правительству, составляетъ удобную почву для революціоннаго броженія, а главное то, можно сказать, что больше всякой другой партіи доставляетъ adeptовъ соціального ученія, что видно уже изъ того, что социализмъ рѣзко проявился въ Кіевѣ и что самыя ярые фанатики—соціалисты, какъ напр. Стефановичъ, Бохановскій, Мокрієвичъ³, Ковальскій⁴, Лизогубъ⁵, Кравцовъ⁶, Волховскоій⁷, Кибальчичъ⁸, Малинка⁹, Брешковская¹⁰, Ковалевская¹¹, и мн. др. сперва принадлежали къ партіи украинофиловъ и уже потомъ сдѣлались соціалистами¹².

¹ Арх. одес. ген.-губ., 1883 р., справа № 68. ² Цікаво зазначити, що це перший документ з кваліфікацією українського руху як руху партії. ³ Стефанович, Бохановський та Мокрієвич в 1878 р. втікли з київської в'язниці після Чигиринського процесу. ⁴ Ковальського скарано на горло 1878 р. в Одесі. ⁵ Лизогуба також скарано на горло в 1879 р. ⁶ Заслано в зв'язку з процесом Лизогуба. ⁷ Заслано в зв'язку з процесом Ковалевського. ⁸ Потім Першомартовець, а в 1879 р. на нелегальній стані. ⁹ Скарано на горло 1879 р. ¹⁰ Заслана. ¹¹ Заслана і умерла на каторзі. ¹² Тотлебен плується в назвах і слово соціаліст вважає іноді за синонім українофіла, іноді за синонім землевольців та народовольців.

Изъ українофильской партіи на югѣ очень много учителей, и они, еще съ гимназической скамьи, комментаріями Шевченки, толками о вольныхъ временахъ Запорожя, преувеличеннымъ поклоненіемъ простому народу, враждою къ властямъ и т. п. наполняютъ дѣтскія головы соціальными идеями. Многіе соціалісты сознають, что изъ українофиловъ выходятъ отличные „народники“, т. к. у українофиловъ, вслѣдствіе ихъ принципа—поклоненія малорусской народности и автономіи України—устанавливается стремленіе къ изученію подробнѣйшимъ образомъ языка, быта и обычаевъ малорусскаго народа. Стефановичъ, говорятъ, вслѣдствіе этого, будучи прежде самъ українофиломъ, относится очень сочувственно къ этой партіи. Курицынъ въ Одессѣ былъ хорошо знакомъ съ однимъ изъ главныхъ представителей українофильской партіи Малѣваннымъ (сосланъ въ 1879 г. административнымъ порядкомъ въ Восточную Сибирь; примѣтка Тотлебена), у котораго и познакомился съ українофильской партіей, такъ какъ бывалъ у него, часто заставлялъ тамъ дѣлать сборища, на которыхъ бывали: Сорочинскій, учитель одесскаго юнкерскаго училища Андриевскій, Борисовъ (оба сосланы; примѣтка Тотлебена), Прокопенко, Савулякъ, завѣдывающій желѣзнодорожными мастерскими и другіе, которыхъ онъ не помнитъ¹. Всѣ они поголовно идолопоклонствовали передъ каждой малѣйшей чертой малорусскаго народа и считали своей обязанностью относиться враждебно къ русскому правительству²; всѣ они или почти всѣ, относились сочувственно къ соціалістамъ и многихъ изъ нихъ смѣло можно причислить къ этой партіи. Въ то время у нихъ былъ злобою дня Драгомановъ со своимъ журналомъ³. Для Драгоманова они собирали деньги и разный матеріалъ для его журнала. Послѣднее время ими, говорятъ, руководить Ковалевскій (сосланъ въ Восточную Сибирь; примѣтка Тотлебена), одинъ изъ очень видныхъ представителей українофильской партіи въ Россіи вообще; это, по слухамъ, второй Драгомановъ⁴. Українофилы часто берутъ для воспитанія крестьянскихъ дѣтей и сѣють вражду къ русскому правительству, вырабатывая изъ нихъ своихъ адептовъ⁵.

Ще до цього листа Лоріс-Меліков у таємнім листі Тотлебенові „въ собственныя руки“ пропонував рішучих заходів проти революціонерів уживати в згоді з ним і Чертковим, а не окремо (натяк на велике число засланих, бо Тотлебен заслав на Східній Сибір 88 чоловіка, а всі інші генерал-губернатори разом 42). Так і тепер, 31 листопада Лоріс-

¹ Курицин, здається, мало знав Смоленського, Боровського, Климовича, Цомакіона, тому вони й не підпали під заслання, а покарано їх було не в звязку із свідченнями Курицина.

² Курицин, москаль з походження й поглядами, в українофільстві підкреслював взагалі ті риси, що не подобалися людині з централістичним світоглядом. Курицин був не справний соціаліст та ідейний народник і в нім глибоко ще лежали відгуки централістичних поглядів.

³ Курицина заарештовано було в 1877 р.; знайомство його з одеською „Громадою“ припадає на 1875—76 рр.; як-раз тоді приїздив до Одеси Драгоманов і в ці роки в одеській „Громаді“ було більше ніж у інші часи членів і вона тримала добрий звязок з „Громадою“ київською. Коли Драгоманов перебував у Одесі, на зібранні в Боровського обмірковувалося план видання „Громади“ за кордоном.

⁴ Мик. Вас. Ковалевський приїхав до Одеси 1876 р., коли його було звільнено з посади вчителя в Києві, а його жінка належала до гуртка бунтарів, потім перших народо-вольців; її заслано на каторгу в Сибір в 1879 р., де вона й умерла.

⁵ Курицин у своїх свідченнях нагадує Іщенкову („Гапка“), яку в 1874—75 рр. підтримували одеська й київська „Громади“. Тотлебен знав, із свідчень Богуславського, що переслав йому Чертков, як молодого Ткаченка виховала київська „Громада“, а потім він пішов на село народником-агітатором. В 1878—79 рр. Охременко Іван Вас. з сестрою Олександрою („Саша Полтавка“) та жінкою Вірою Гр. (з народження Андрущенко) коло Миколаєва заснував хутір, де були два хлопці та дівчина з села з Полтавщини.

Меліков відповідає з подякою за інформацію і каже, що він використовує ці цікаві відомості про українофілів у своїм краї. Чертков надіслав свідчення Велєдницького та Богуславського Тотлебену й Лоріс-Мелікову і також дякував Тотлебену за інформацію. В 1880 р. Лоріс-Меліков став міністром внутрішніх справ і разом з тим головою верховної розпорядчої комісії за часи своєї „диктатури серця“, як звали тоді його трохи ліберальний режим весни 1880 р. Комісія, що переглядала справи засланих, цілком керується що до українофілів матеріалами з записок Курицина, свідченнями Велєдницького та Богуславського. В жовтні 1880 р. таємний обіжник підтверджує таємний наказ 1876 р. про заборону українського друку фонетичним правописом і пропускає театральні вистави тільки з дозволу генерал-губернаторів: програм боротьби проти культурницьких здобутків українського руху панує в поглядах уряду і згідно з указівкою Тотлебена на культурну могутню силу українського руху почувається тут урядові загроза пануючому централізму владі.

Цікаво зазначити, що Тотлебен у проекті листа поширював свої інформації, але викреслив потім два абзаци:

„Постоянное комментированіе на тысячу ладовъ Шевченка, его „думъ“¹, прославленіе временъ гайдамачины, оплакиваніе временъ Запорожья, на которое украинифилы смотрятъ какъ на идеальную форму общезитія, какъ социалисты на коммуу, внушеніе вражды къ Русскому правительству, даютъ этому воспитанію исключительно-своеобразный односторонній характеръ. Поклоняясь всякой малѣйшей чертѣ Малорусскаго народа, они и дѣтямъ на каждомъ шагѣ превозносятъ его способности, словомъ идеализируютъ его, чѣмъ и развиваютъ въ немъ (нихъ?) болѣзненное самолюбіе и въ концѣ концовъ воспитываемый дѣлается социалистомъ или нукуда негоднымъ психопатомъ“.

Розглянувши оригінали листів, бачимо, що джерелом були свідчення Курицина, його формули, чому Панютин давав свою редакцію. Панютин називає в своєму листуванні Курицина на ім'я й по батькові, як інтимного знайомого. Панютин та Курицин що до української культури поділяють погляди Каткова та його органу „Московскія Вѣдомости“. Лоріс-Меліков не поділяв поглядів Каткова і, зрозуміло, Тотлебен викреслює це місце із свого листа.

Наприкінці проекту листа знаходимо друге місце, що його викреслив Тотлебен:

„Въ украинифильской партіи, на сколько извѣстно Курицину, существуетъ три отдѣлка: „гетмановцы“, „старая громада“ и „молодая громада“. Изъ нихъ „гетмановцы“ считаются отсталыми ретроградами, къ этой партіи принадлежатъ такія лица, какъ Кочубей и др. „Молодая громада“ самая крайняя и носитъ на себѣ отпечатокъ социализма—это настоящіе „драгомановцы“².

Одеську „Громаду“ Панютин вважав за соціалістів, київських він знав тільки із свідчень Велєдницького та Богуславського, а не безпосередньо, тому й висловитись у цьому питанні Тотлебен, очевидно, не хотів. Київський генерал-губернатор Чертков забороняв український друк та театр, що-ж до членів „Громади“, то він держався м'якшої політики й не підкреслював їх належності до „Громади“. Ще „чудацькі“ риси київська влада хотіла б бачити в цьому рухові (Новицький був ще в Києві), українофілів київських карано більш за звязок з народоволь-

¹ Коли заарештовано було О. О. Андрієвського, в нього було взято декілька „Дум“, але не Шевченка, а народніх.

² Класифікація Курицина не ясна. Свідчення Велєдницького та Богуславського поділяють українофілів тільки на два угруповання: лібералів-націоналістів і українофілів-соціалістів.

цями. Тотлебен вирішив тоді провести кари українофілам через шефа жандармів Дрентельна. Він подає шефові інформацію про городищенський завод, культурний осередок українського народництва. Завод був у Черкаському повіті і в межах київського генерал-губернаторства. Коли Чертков не хотів ліквідувати українофільські організації або не бачив їх революційности, Тотлебен скаржитья шефові жандармів. Городищенський завод—пояснює він—виник не тепер. Завод засновано як цукроварню двох колишніх кріпаків Семиренка та Яхненка між 1843 та 1847 рр., а з 1847 р. він розширився й став осередком, культурним і економічним, українського народництва. Семиренки давали хліб і притулок діячам київської „Громади“, переводили в життя їх поради. Завод був ніби культурною Меккою громади, бо на завод ішли „в народ“ діячі „Громади“ і південно-західнього географічного товариства, що його скасував уряд у 1876 р. Тотлебен так пише Дрентельну: „Курицынъ указываеъ какъ на одинъ изъ центровъ революціонной пропаганды на югѣ Россіи на Городищенскій заводъ¹ Семиренка²—гнѣздо разныхъ оттѣнковъ украинофиловъ и крайнихъ либераловъ. Послѣ того, какъ правительствомъ было закрыто Южно-Русское географическое общество, на заводѣ поселился Чубинскій³, при немъ были Кравцовъ⁴, Чередниченко⁴ и др.; тамъ занимались распространеніемъ пропаганды украинофилы-соціалисты: Лобода⁵, Чередниченко⁶ и др., тамъ упражнялись въ пропагандѣ такіе соціалисты, какъ Лафертъ, Бѣлоконскій⁷, Далматовъ⁸ (Чередниченко умеръ, Далматовъ убитъ въ Сербіи, а Бѣлоконскій арестованъ; примѣтка Тотлебена). Лобода украинофилъ-соціалистъ занималъ тамъ должность школьнаго учителя и занимался пропагандой (викреслено), въ послѣднее время онъ находится за границею вмѣстѣ съ Драгомановымъ и помогаетъ ему въ изданіи соціально-украинофильскаго журнала и брошюръ революціоннаго характера и часто наѣзжаетъ въ Россію по разнымъ революціоннымъ дѣламъ. Лафертъ—это тотъ юноша, который держалъ знамя во время демонстраціи на Казанской площади. Онъ очень усердно занимался пропагандой. Здѣсь часто гостилъ Шевченко⁹, а потомъ Костомаровъ¹⁰, Драгомановъ¹¹.“

Розшук на заводі не дав нічого, а може київські жандарми (Новицький) не хотіли робити з цієї скарги чогось великого, бо їм не могли подобатися вказівки Тотлебена. Лева Семиренка, колишнього студента, сина хазяїна заводу Платона Семиренка, було заарештовано в Одесі, але нічого, крім „Кобзаря“ Шевченка та декількох українських книжок, у нього не знайшли. Семиренка в Одесі збудували великий будинок для бідаків, але й із цього не можна було зробити нічого кримінального. Так і скінчилась скарга нічим.

¹ У Черкаському повіті на Київщині.

² Семиренка та Яхненка.

³ П. П. Чубинський ще перед тим, як скасовано товариство, вважав завод за осередок, де географічне товариство робило етнографічні розвідки серед робітників та селян.

⁴ Вас. Кравцов до 1876 р. українофіл і співробітник географічного товариства, 1876—1876 рр.—член гуртка Лизогуба, в 1879 р. в звязку з процесом Лизогуба його заслано на Сибір.

⁵ Тоді Лобода переклав українською мовою „Тараса Бульбу“ Гоголя.

⁶ Чередниченко працював у географічнім товаристві.

⁷ Білоконський—землеведець. Привозив з Петербургу листівку „Земля й Воля“ і розповсюджував її на заводі та в Києві. Південні землевольці взагалі були перемішані з українофілами-соціалістами.

⁸ Біографія Далматова подав Михайловський (народник-публіцист, в Петербурзі) в некролозі його в 1876 р.

⁹ Знайомство Т. Г. Шевченка з Семиренком ще до 1847 р.

¹⁰ М. І. Костомаров бував після повернення з заслання, як свідчить слово „потомъ“.

¹¹ М. П. Драгоманов, очевидно, протягом усього часу, коли перебував він у Києві.

1880 р., за часи диктатури Лоріс-Мелікова київська „Громада“ встигла видати „Кобзаря“ Шевченка. Повернулись деякі заслани з Сибіру. Пройшли чутки, що буковинський поет Осип Федькович (Юр. Городинський) в-осени 1880 р. проїхав по Україні, щоб ознайомитися з українським рухом. Департамент поліції шукав його під прізвиськом Антона Августа Федоровича, але даремно. Прикмети поліції було дано такі: „онъ родомъ изъ Буковины, принадлежитъ къ партіи украинофиловъ съ паспортомъ на чужое имя ¹.“

Тотлебен (або Панютин) лявав Лоріс-Мелікова, Черткова й Дрентельна українофілами, як соціалістичною партією, і мав надію знищити її карами. Новий генерал-губернатор О. В. Гурко шукав причини українофільства в етнографічному складі країни. Гурко, ознайомившись з краєм, проїхавши по ньому й побачивши людей, робить у доповіді на ім'я Олександра III за кінець 1881 р. такий висновок: „въ отношеніи общественной среды почва юга Россіи, въ виду этнографическаго состава своего населенія изъ бродячаго люда, искавшаго во времена крѣпостного права убѣжища на югѣ отъ преслѣдованія помѣщичьей власти или изъ населенія по историческимъ судьбамъ своимъ подвергшагося вліяніямъ польскихъ, козачьихъ и запорожскихъ преданій, — представляеть въ себѣ много племенныхъ и исторически сложившихся особенностей. Мѣстная интеллигенція не только не пытается сглаживать сихъ особенностей, не только не употребляетъ усилій къ большей ассимиляціи края, но и въ значительной своей части заражена этими особенностями и чужда русскихъ національныхъ задачъ“.

Гурко мабуть перший з визначних адміністраторів висловився одверто в справі національного питання на Україні. Сам він у Одесі не продовжує політики Тотлебена що до українофілів і навіть не забороняє українського театру.

Олександр III написав на докладі Гурка: „Вообще не особенно утѣшительно“. На тім і скінчилось це листування. Влада визнавала реальну силу українського руху, але наприкінці 1881 р. і самі організації було почасти знищено засланнями, та й їх активніші члени поховались за кордоном та по кутках, хоч деякі були і в Києві й Одесі під доглядом поліції. Цікаво розглянути в реєстрах збірників департаменту поліції відділ про тих, що ховались за кордоном, та як сформульовано їх обвинувачення.

1. Драгомановъ Мих. Петр. б. доцентъ Кіевскаго университета. Былъ однимъ изъ членовъ революц. украинофильскаго сообщества „Громада“, скрылся въ 1876 г. за границу во избѣжаніе преслѣдованій правительства; проживаетъ въ Женевѣ.

2. Волковъ Фед. Кондр. б. чиновникъ Кіевской контрольной палаты, уволенъ со службы въ 1874 г.

Женатъ на Христинѣ Иван. Васневской; за политическую неблагонадежность въ 1879 г. подлежалъ вмѣстѣ со своею женою высылкѣ изъ Кіева въ Вятскую губ., но узнавъ объ арестѣ жены, скрылся изъ Кіева и бѣжалъ за границу; первоначально проживалъ за границей въ Женевѣ, гдѣ участвовалъ съ Драгомановымъ въ устройствѣ революц. типографіи. Въ концѣ 1881 г. былъ въ Тульчѣ, потомъ въ Галацѣ ².

¹ Арх. одес. ген.-губ., 1880 р., справа № 128.

² Волков був у Тульчі двічі: в 1879 р. в справі перевозу через кордон друкарні й збирання матеріалів про Задунайську Січ, в 1881 р. також для збирання матеріалів.

3. Зиберъ (Ник. Ив.), б. професоръ Кіевскаго университета.

4. Малёванный Влад. Гр. служивъ въ Одесской гор. управѣ. Род. 1848 г.

5. Топчаевскій Савва Степ. Ровенскій мѣщанинъ род. 1848 г.

6. Юрьевъ Капитонъ Гр. б. земскій врачъ Полтавской губ.

7. Соханская Анна Петр. Уроженка Полтав. губ.

8. Подолинскій Серг. Андр. б. студентъ Кіевск. ун-та род. 1850 г.

9. Красюкъ Викт. б. студентъ Одес. ун-та род. 1850 г. въ Аккерманѣ.

10. Піотровскій Ярославъ („Пань“).

11. Денисенко Галакт. Артем. сынъ дьячка Полтавск. губ.

Принадлежить къ числу видныхъ дѣятелей соціальной революціонной партіи за границей¹.

Въ 1879 г. былъ высланъ за государственное преступленіе въ Вост. Сибирь и водворенъ на жительство въ Балаганскъ Иркутской губ., оттуда скрылся въ мартѣ 1881 г.²

По обвиненію въ распространеніи въ Кіевѣ книгъ революц. содержанія въ 1876 г. Содержался подъ стражею и 25 февр. бѣжалъ; до ареста былъ сельскимъ учителемъ; потомъ служивъ слесаремъ въ Кіевской жел. дор. мастерской³.

Проживая въ Полтавской губ. постоянно вращался среди лицъ извѣстныхъ своею политическою неблагонадежностью, въ виду чего и былъ уволенъ по представленію губернатора, въ 1880 г. выѣхалъ за границу и въ 1881 г. временно находился въ Бѣлградѣ⁴.

Выѣхала за границу въ 1879 г., проживала въ Бѣлградѣ въ 1881 г. вмѣстѣ съ извѣстнымъ своей политической неблагонадежностью земскимъ врачомъ Юрьевымъ.

Уѣхалъ за границу въ ноябрѣ 1871 г., въ 1880 г. проживалъ въ Женевѣ.

За участіе въ провозѣ черезъ границу революціонныхъ сочиненій. Въ юнѣ 1879 г. бѣжалъ въ Румынію⁵.

Привлекался въ 1880 г. къ дознанію по обвиненію въ государственномъ преступленіи⁶, скрылся 14 ноября 1880 г. отъ сопровождающихъ его жандармовъ⁷.

Въ августѣ 1879 г. былъ предназначенъ къ высылкѣ изъ Кіева за политическую неблагонадежность, но скрылся за границу. Подлежалъ привлеченію по обвиненію въ провозѣ типографскаго шрифта изъ

¹ Курицинъ указував на Зиберу, як на марксиста, але в списках департ. поліції не було ще тоді цієї назви.

² Мальований приїхав до Женеви через Катеринослав, Одесу, Тульчу не раніш як у кінці літа 1881 р., коли був там Волков.

³ Топчаевскій перебував у Женеві, працював у друкарні „Громади“ („Работникъ“ і „Громада“ мали спільну друкарню з чорнопередільцями).

⁴ Юр'їв, студент кіївського університету, діяльний член молоді „Громади“ в Кієві 1877—1878 рр.

⁵ Красюкъ у 1879 р. допомагав у Тульчі перевезти українофільську друкарню через кордон.

⁶ Піотровскій перевозив українофільську друкарню в 1879 р.

⁷ Утік знову в Тульчу із станції Жмеринка, коли його везли жандарі з Кієва до Кишинева.

12. Голишевській Л. Кл., врачъ.

13. Вержбицькій Альв. Антіохівчъ б. студентъ Технологич. Института. Урож. Черниг. губ.

Бендеръ. Въ апрѣлѣ 1880 г. проживавъ въ Тульчѣ (Румынія) ¹.

Способствовалъ Гартману скриватися за-границу. Изъ Калуги выбылъ въ Вѣну, находився въ сношеніяхъ съ русскими соціалистами въ Румыніи ².

Принадлежалъ къ кружку соціалістовъ українофіловъ. Піддерживавъ сношенія съ Влад. Дриго ³, посланимъ по суду въ Сибір, въ Черніговѣ съ Карпинскимъ, подвергнутимъ адміністративному взысканію за направленіе и съ другими емігрантами скрився въ 1879 г. за-границу, опасаясь взысканія за то, что способствовалъ побѣгу за-границу единомышленнику.

Таким чином за кордоном перебували найбільше члени київської „Громади“, окрім Мальваного та Красюка. До Київa 1881—1882 рр. повернулися з Сибіру М. В. Ковалевський, Є. І. Борисов, О. О. Андрієвський (спочатку до Василькова); Я. М. Шульгин. В Одесі „Громада“ об'єдналась навколо Л. А. Смоленського, Мих. Петр. Боровського, А. В. Крижановського, повернувся П. Т. Климович. Тільки з 1880 року революційний відтінок руху починає бліднути і, навпаки, яскравіше виявляється культурна течія. Доба „Кіевской Старини“ з 1882 р. в Київі, „Словника“ Уманця (Комарова) та Спілки в Одесі, Фед. Щербини на Кубані відрізняється культурницьким напрямом руху. Революційна енергія прокинеться знову під впливом соціально-економічних причин уже з новим поколінням. Доба кінця 1870-х років, доба тимчасових генерал-губернаторств відсунула далеко назад старі погляди, уряд провадить далі свою реакційну політику; але доба ця залишила глибокий слід в історії українського революційного руху.

Стара громада „Основи“ 1860-х років і Драгоманівського центру до 1876 р. була невеличким гуртком з цілком культурницьким напрямком. Пропаганда її на городищенському заводі не виходила за межі невеличкої околиці Київa. Культурницький напрямок без політичного програму „партії“ надає цьому явищу значіння підготовчого ґрунту для першої практичної спроби революційної пропаганди 1876—1881 рр. І до цієї спроби „Молода Громада“ або, як її назвали свідчення, українофіл-соціалісти пі йшли без своєї власної програмної політичної тези. Їх і захопила хвиля землевольців та народовольців під прапором одного революційного фронту. „Стара Громада“ мала в своїм активі великий скарб—соціальні моменти історії козацтва і особливо Запорозжя. Запорозький колективізм, відсутність власности на землю, послідовно переведені принципи народоправства, все це утворювало ґрунт для переходу громади від історичних українських передніх до сучасних соціалістичних ідей і для порозуміння з революційними та соціалістичними гуртками й партіями загально-російськими. Тому й українофіли, навіть „Старої Громади“, не зауважили, як вони перейшли з ортодоксального культурництва просто

¹ Денисенко віз друкарню з Рені до Бендер.

² Голишевський брав участь у перевозі друкарні і, коли перебував коло кордону на посаді лікаря, допоміг Гартманові переїхати через кордон після 19 листопада 1879 р.

³ Дриго, довірений Лизогуба, скараного на горло 1879 р. в Одесі.

до революційного народництва. О. О. Андрієвський, коли його в 1879 р. призначив Тотлебен до заслання на Східній Сибір, в Вишнім-Волочку у в'язниці подає сім прохань генерал-губернаторові та міністрові й каже в них, що він ніколи не був революціонером¹. Климові також з тверської в'язниці пише листа на 13 сторінках до одеського градоначальника Гудими-Левковича і також підкреслює свою лояльність до влади², а влада вже вважає їх за українофілів-соціалістів, що мають однакові революційні програми з „народовольцями“ та „бунтарями“. Андрієвський і Климович стояли на ґрунті „Старої Громади“, а життя вимагало рішуче висловитися, чи стоїть українофільство за революцію, чи ні. Мальований і Смоленський поставили рух на революційні шляхи і шли в згоді з народовольцями. Вовк розповсюджував 1876—1878 рр. окрім „Кобзаря“ нелегальну революційну літературу і надавав більш революційного напрямку київській „Молодій громаді“, але в 1879 р. в Тульчі, на еміграції, в розмові з Дическулом та Красюком не згоджувався з тактикою „бунтарів“. Дехто переходив з ортодоксального українофільства до революційного народовольства й бунтарства, як Попко, Кравцов та інші, — цеб-то тут виявилось ідеологічне дезертирство, це були втікачі до більш життєвого з їх погляду фронту. Життя того часу, з їх погляду, вимагало одмовитися від культурницького напрямку і стати на шлях революційної партії. У добу тимчасових генерал-губернаторів українофіли були без революційного програму в галузі соціального ладу; історична спадщина Запорозжя та взагалі козаччини давала їм добрий ґрунт для розуміння соціалістичних ідей, а практика пропаганди йшла до того, щоб поширити свідомість про цей ґрунт у колишньому суспільстві країни, тактика—до згоди з російськими революційними організаціями „бунтарів“, „землевольців“ та „народовольців“ і тут, на останнім пункті, згоді, і була драма—українофіли не виявляли своєї мети ясно й одверто, вони тільки згоджувались на загально-російську революцію.

1879 р. влада знищила в Києві та Одесі активніші осередки українофілів. „Молода громада“ більш не існує. Перемога влади ясна була всім діячам, скажемо, лідерам руху. І знову, коли в 1881—1882 рр. почали повертатися з заслання з Сибіру члени „Громади“, перед очима стоїв шлях культурницький³, як єдиний, що вів до розвитку руху. І тільки дехто як Мальований держався революційного і загинув знову засланий на Сибір. Згода все-ж таки історичний факт і на ній треба спинитись.

Записи свідчень Курицина та Веледницького свідчать про проведення згоди між українофілами та російськими революціонерами тричі: в 1874 р. в Києві на зібранні в М. В. Ковалевського, в 1876 р. в Одесі на зібранні у В. Г. Мальованого з нагоди приїзду з Києва Дебогорія-Мокрієвича і в 1878 р. в грудні на з'їзді в Києві конституціоналістів і революціонерів. На Липецький з'їзд 1879 р. в липні українофіли вже зовсім не їдуть,

¹ Арх. од. ген.-губ., 1879 р., справа № 119.

² Арх. одес. градонач. 1881 р., справа № 1278.

³ Культурницький шлях за 1870 роки також остаточно висявився. Український націоналізм „Громади“ вже давно покинув первісний ступінь розвитку. Національне походження вже нічого не важило, а на місце його стала свідомість національної культури. Згадаймо, що до центру „Київської Громади“ належали: Швайцарець Мик. Ів. Зібер, Євреї з походження Вільям Беренштам і Рубінштейн (відповідальний видавець „Кобзаря“ 1880 р.). І в згоді бачимо Аксельрода в Женеві; Дав. Гутерман, ростовський народник, попав на заслання в 1879 р. за нелегальну літературу, що перебував за-для того, щоб передати з Києва на Кубань, виключно українофільську; одеський народник Сам. Майер перевіз через кордон з Женеві до київської організації „Землі і Воли“ лист Стефановича, а до „Громади“ 184 примірники „Кобзаря“ Шевченка Драгоманівського видання, і за те його заслано після суду до Сибіру на каторгу, де він був 8 років.

але тут треба зазначити, що і їхати було нікому: в липні 1879 р. київську та одеську „Громади“ було знищено, як революційні осередки, до шенту, всіх найактивніших діячів заарештовано, заслано, або вони перебували за кордоном. Все-ж Драгоманов у 1879 р. входив до складу комітету емігрантів у Женеві (Елпидин, Аксельрод, Жуковський, Раллі), щоб-то згоду підтримували в еміграції. Окрім того в Женеві була друкарня „Работникъ“ і „Громада“, та й ще в 1879 р. влітку й у-осени українофіли та чорнопередільці перевозили таємну друкарню з Женеві до Києва, і Аксельрод приїздив до Тульчі й Одеси, щоб улаштувати цю справу з київською та одеською „Громадою“.

Треба тільки підкреслити, що ці „російські“ революціонери були місцевими, а тільки з російською орієнтацією та програмом. Віра Фігнер називає їх „южане“¹. Офіційна „Хроника соціалистического движения въ Россіи 1878—1887 гг.“ вважає їх також за південні організації під впливом українського походження².

„Южане,—каже В. Фігнер,—не признавали дисциплины (підлеглисти північному центрові „Землі і Волі“ в Петербурзі), не сбособлялись резко от массы революционной молодежи и постоянно кочевали между Одессой, Харьковом и Киевом“ (стор. 120). „Южакова“ (якобинка, з Цюрихського „Набата“ Ткачева) в Одессе совершенно затушеванная окружавшей ее компанией южан“ (стор. 145).

Ось з ними й увіходили в згоду українофіли, що територіяльно, походженням і впливами були в одній групі, а стояли тільки на різних культурних ідеологічних ґрунтах.

¹ В. Фігнер, „Запечатленный труд“, т. I, стор. 120.

² „Хроника социалист. движения въ Россіи 1878—1887 г.“, стор. 14 (видання 1906 р., російський переклад з французької мови).